

1. Гордієнко О.А. Особливості вивчення української мови в початкових класах з російською мовою навчання // Дослідження актуальних проблем української філології і лінгводидактики (Матеріали IV студентсько-викладацького науково-методичного семінару, 19 травня 2012 р.). – Житомир: Видавництво ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – 88 с. – С. 40 – 46.

О. А. Гордієнко,
*кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри філології і лінгводидактики*

Особливості вивчення української мови в початкових класах з російською мовою навчання

Нині в Україні відкрито школи з навчанням російською, румунською, угорською, кримсько-татарською та іншими мовами національних спільнот. Згідно зі статусом української мови як державної вона вивчається в усіх зазначених школах як обов'язковий навчальний предмет. Він покликаний забезпечити формування комунікативних умінь, необхідних для життя і діяльності в навчальній, соціокультурній та офіційно-діловій сферах Української держави, а також для виховання громадян цієї держави. Українська мова як навчальний предмет у початкових класах з російською мовою викладання "повинна зробити свій внесок у виховання майбутнього громадянина України, який би знав і любив українську мову, умів спілкуватися нею, шанував народ, серед якого живе, поважав його традиції, звичаї, культуру" [6: 40.].

Аналізуючи стан викладання української мови в школі з мовами навчання національних меншин, мусимо визнати, що педагоги відчують значні складності, які пояснюються тим, що вони здебільшого орієнтуються на методику першої мови. Недостатньо володіючи методикою навчання української мови як другої, близькоспорідненої, вони не завжди враховують психолінгвістичні чинники, характерні для опанування другої мови. Необхідність оволодіння державною мовою учнями початкових класів з російською мовою навчання потребує значно більш дієвої методичної допомоги вчителям.

У зв'язку з цим постає потреба підвищити рівень викладання української мови, актуальним є створення методик навчання української мови як державної, які б враховували особливості рідної мови дітей.

О. Н. Хорошковська розглядає проблему створення мінімумів, зокрема лексичного і граматичного, справедливо вважаючи її надзвичайно актуальною для вивчення української мови як державної у школах національних спільнот України, особливо в початкових класах. Методисти визнають також, що на сьогодні обмаль досліджень з проблеми створення мінімумів з української мови як другої [3: 5]. Мета цієї статті – виділити деякі особливості вивчення української мови в початкових класах з російською мовою навчання з метою надання методичної допомоги студентам – майбутнім учителям початкових класів.

Назвемо основні цілі вивчення української мови в початкових класах з російською мовою навчання: загальноосвітні, комунікативні, виховні, пізнавальні. **Загальноосвітні цілі** навчання української мови полягають у засвоєнні учнями системи знань про українську мову, а також у формуванні на основі цих знань мовленнєвих умінь і навичок. **Комунікативні цілі** реалізуються через створення на уроках таких мовленнєвих ситуацій, які б спонукали учнів до спілкування (запитати про щось, самому розповісти, висловити прохання, побажання, зауваження, похвалу, спонукати до дії та ін.). **Виховні цілі** полягають у формуванні людини культурної, інтелігентної, яка знає і любить не лише рідну мову (у даному випадку російську), а й мову народу, серед якого живе, цікавиться його звичаями, культурою, історією, отримує задоволення від спілкування його мовою. **Пізнавальні цілі** також передбачаються вивченням української мови. Адже через пізнання нового розширюються світоглядні уявлення дітей. Через художню дитячу літературу, народну творчість (прислів'я, загадки, казки, легенди, дитячі ігри) діти пізнають культуру, літературу, звичаї українського народу, ознайомлюються з фольклором, що, безперечно, значно збагачує духовний світ молодших школярів, формує їх світоглядні уявлення [6: 41].

Велике значення для ефективності навчального процесу має вміння вчителя орієнтуватися в методах і прийомах навчання, особливо добирати найефективніші вправи для набуття молодшими школярами практичних навичок з української мови. Водночас учитель повинен дотримуватись вимог, що ставляться до уроку української мови як другої. Це взаємозв'язок навчальної, розвивальної і виховної мети, мотивація навчання, забезпечення українського мовленнєвого середовища, врахування знань, умінь і навичок, засвоєних на уроках рідної мови та ін.

Важливо розвивати в учнів навички слухового сприйняття українського мовлення. Спостереження показують, що молоді вчителі часто переходять на російську мову в тих випадках, коли, як вони вважають, розмова ніяк не пов'язана з темою уроку. Російською мовою вони можуть робити зауваження, звертатися до учнів із проханням дати крейду, витерти дошку, пояснюють домашні завдання тощо. Часто й учні звертаються на уроці до вчителя російською мовою з яким-небудь запитанням чи проханням і вчитель теж відповідає російською мовою. Між тим діти легко запам'ятовують привітання, звернення, типові фрази українською мовою, без яких не обходиться жодний урок: "Добрий день!", "До побачення!", "Сідайте!", "Увага!", "Розгорніть книжки!", "Закрийте книжки", "Прочитайте!", "Покладіть ручки!", "Піднесіть руку, хто знає!", "Хто черговий?", "Який сьогодні день?", "Кого сьогодні немає в класі?".

Як доведено психологами, вчителю необхідно створити у школярів "установку" на мову, що вивчається. Вона може виражатися простим формулюванням: "Починається урок української мови, отже, всі будемо розмовляти українською". На уроці всі повинні звертатись одне до одного тільки українською, не допускаються ані зауваження, ані фізкультхвилинки рідною мовою. Тоді українська мова стає не тільки навчальним предметом, а й дійсним засобом спілкування.

Однією з найважливіших складових роботи з української мови в початкових класах з російською мовою навчання є орфоепічна робота. Наші спостереження

показують, що робота над правильною вимовою у школі не завжди є систематичною. Наприклад, якщо учень вимовляє звук або звукосполучення неправильно, вчитель його виправляє. Але учень часто й надалі вимовляє так же неправильно, бо важкий звук він не засвоїть одразу. Вчитель, якщо й виправляє знову, не вимагає, щоб учень правильно повторив.

Як бачимо, практика наполегливо потребує постійної, копіткої роботи над вимовою не тільки тих звуків і слів, які правильно вимовляє більшість учнів класу, а й тих, які є важкими для окремих учнів. Тут в нагоді може бути прийом імітації – повторення правильної вимови слів услід за учителем.

Саме в 2-му класі, коли учні вже оволоділи вміннями виділяти звуки в слові, рекомендується використовувати прийом міжмовного зіставлення вимови звуків російської і української мов. Це сприятиме чіткому диференціюванню звуків у словах обох мов, розумінню дітьми сутності розбіжностей.

Наприклад, учитель формулює таке завдання: *"Послухайте, однаково чи ні вимовляється перший звук у словах російської та української мов": [ч']ай – [ч]ай; [ч']ашка – [ч]ашка; [ч']айка – [ч]айка.*

Відповіді учнів будуть свідченням того, чи зрозуміли вони, як вимовляються звуки в обох мовах. Завдання вчителя – підтвердити відповідь, якщо вона правильна, або дати можливість повторно послухати й з'ясувати, чим же різняться вимова цих звуків. Доцільно поставити перед учнями ще одне запитання, аби вони самі дійшли належного висновку: *"У якій мові – російській чи українській – вимовляється твердий звук [ч]?"*

Наступний етап – тренувальний – ставить за мету формування вмінь вимови. Треба визнати, що відпрацювання вимови слів займає багато часу і, як правило, не викликає зацікавленості учнів. Методична література рекомендує відпрацьовувати правильну вимову звуків у римованих віршиках. У цьому випадку орфоепічна робота не буде здаватися дітям нудною. Наприклад, можна використати склади з вивченим звуком (ча, чу, чи, чо), чистомовки, скоромовки, які вчитель вимовляє спочатку повільно, особливо виділяючи даний звук. Наприклад: *"Ча-ча-ча, чу-чу-чу, / Я калачики печу".* Або: *"В чаплі чорні черевички, / Чапля чапа до водички".* Діти разом з учителем проговорюють скоромовки – спершу повільно, далі швидше і швидше [6: 96 – 97].

Багато уваги приділяється вчителями урокам українського читання, які як окремі, спеціально призначені для розвитку читацьких умінь і навичок у школах з російською мовою викладання, розпочинаються з 3-го класу. Засоби художнього твору – його зміст та форма, здатність зацікавити читача даної вікової групи, тема, ідея – за своєю значущістю і навчально-виховним потенціалом важко переоцінити. Запам'ятовуючи українські дитячі пісні, вірші, народні казки, оповідання, діти без особливих зусиль опановують їх зміст та правильну вимову слів.

Чим успішніше учні оволодіватимуть навичками читання українською мовою, тим кращі успіхи матимуть у засвоєнні української мови.

Як відомо, основними якостями читання є усвідомленість та правильність. Усвідомленість читання – розуміння значення кожного слова тексту, смислу кожного речення, зв'язку речень між собою та глибоке розуміння ідеї – забезпечується

спеціальною роботою, наприклад, словниковими вправами, бесідою за прочитаним, переказом змісту тексту, узагальненням прочитаного тощо.

Бесіди за прочитаним неважко розгорнути, користуючись запитаннями, які подані в підручнику до кожного тексту. В деяких випадках доречно так формулювати запитання, щоб відповіддю на нього було вибіркове читання – перечитування за завданням учителя не всього тексту, а лише тих чи інших його частин. Таке читання сприяє правильному розумінню змісту читаного, виробляє навички аналізу тексту.

Зазначимо, що важливим аспектом вивчення української мови є також розвиток зв'язного українського мовлення. Для цього використовується такий вид роботи, як переказування тексту. Учні, переказуючи, запам'ятовують уривки тексту. В 3 класі використовується дослівне і вибіркове переказування, а в 4 класі методисти рекомендують переказувати тексти зі зміною особи. Цікавими для учнів і корисним для розвитку зв'язного мовлення є такі види мовленнєвих вправ, як словесне малювання з уяви, придумування іншого кінця тексту або його творче продовження.

Уроки читання дають можливості й для розвитку діалогічного мовлення. При цьому, як зазначають методисти, вчитель повинен пам'ятати, що в діалогічному мовленні природно вживаються не повні речення, а репліки. Однак учителі часто вимагають саме повних відповідей. Наприклад, на запитання вчителя "Яка пора року настала?" учень відповідає: "Настала пора року осінь". І педагог "не помічає штучності, неприродності такої побудови фрази. Зрозуміло, що природнішою була б відповідь: "Настала осінь" [6: 246].

З читанням тексту пов'язана словникова робота.

Виділяють такі три етапи роботи з оволодіння новим для учнів словом: А) семантизація слова; Б) засвоєння правильної вимови; В) багаторазове повторення слова в різних ситуаціях і різноманітних сполученнях.

Словникова робота, проведена вже на етапі підготовки до сприйняття нового тексту, дає можливість учням усвідомлено сприйняти текст та зосередитися на тому, як слід його читати.

Досвідчені вчителі справедливо вважають, що однією з ефективних форм активізації слова в початкових класах є словникова робота, яка слугує елементом гри, адже багаторазове повторення не призведе до бажаних результатів, якщо учні не зацікавляться уроком, не візьмуть у ньому найактивнішої участі.

Наприклад, можна використати такі ігри.

I. Добір до запропонованих іменників якнайбільше доречних за смислом прикметників: *Лиса...*, *заєць...*, *вовк...*

II. Підписування картинок. Учні отримують аркуші з картинками та самостійно їх підписують.

III. Добір потрібних слів. Вчитель роздає дітям картки зі словами, задає питання, наприклад: *"Коли тане сніг?", "Коли спека?", "Коли йде дощ?"*. Учні мовчки знаходять потрібне слово *"навесні", "влітку", "взимку", "восени"* та підносять картки.

IV. Складання речень. Учні складають речення зі слів, поданих ним на картках.

V. Складання слів. Вчитель показує картинку, учні за допомогою розрізної азбуки складають слова.

Методисти багато уваги приділяють питанню підвищення інтересу учнів до предмету, адже інтерес до матеріалу вивчення сприяє його невимушеному запам'ятовуванню. "Пам'ять тісно пов'язана з інтересом. Мистецтво змушувати запам'ятовувати – це в значній мірі мистецтво підтримувати інтерес... Інтерес – "пусковий мотор" пам'яті" [4: 18 – 19].

Запам'ятовуванню сприяє інтерес, викликаний не тільки змістом матеріалу, але й способами його подання. Спілкування на мові, що вивчається (хоча б у найелементарнішій формі), яке відбувається "як у житті" – усе це для учнів є своєрідною грою. За В. А. Артемовим, механізмом гри є наслідування, механізмом наслідування є **співпричетність**. Сприймаючи мовлення українською мовою, учень мимоволі прагне до спілкування на цій мові. Якщо до того ж він це мовлення в основному розуміє, психологічний процес співпричетності посилюється [1: 24].

Цю психологічну особливість учня – прагнення його до співпричетності – необхідно постійно використовувати, збуджуючи і підтримуючи інтерес до всього, що його оточує в школі та до всього, що він на уроці робить. Психологічні особливості дітей молодшого шкільного віку змушують максимально урізноманітнювати форми роботи, робити все для того, щоб не згасав інтерес до предмету вивчення. Якщо види діяльності одноманітні, діти швидко втомлюються, не сприймають матеріал, їх увага стає нестійкою що, на жаль, часто має місце на уроці. В цьому ми можемо переконатися під час спостережень в школі.

Для того щоб цього уникнути, необхідно постійно чергувати фронтальну, індивідуальну та хорову форми роботи, змінювати завдання через кожні 8 – 10 хвилин, проводити фізкультхвилинки, використовувати ігри.

Так, досвідчені вчителі використовують цікаву для дітей форму розвитку усного мовлення – діалоги-"розмови". В одній зі шкіл у 2 класі вчитель продемонстрував учням шкільні речі, які були покладені на стіл. Далі один учень говорив за "продавця", інші діти – за "покупців". Діти-покупці зверталися до продавця на українській мові, і продавець теж говорив українською, "продаючи" потрібну річ. Усі діти брали активну участь у грі, яка спонукала їх пригадати вивчені на минулих заняттях слова, запам'ятати типові фрази: *"Дайте мені, будь ласка, ручку", "Прошу, покажіть мені ці два олівці", "Я хочу купити зошит", "Мені потрібно придбати книжку казок"* тощо.

Безперечна цінність цієї гри полягає в тому, що вона закріплює в пам'яті школярів багато слів, необхідних для щоденного спілкування, сприяє розвитку навичок розмовного мовлення. Звернемо увагу вчителів й на необхідність роботи над голосною і виразною вимовою дітьми реплік, а також таким важливим компонентом, як правильна, відповідна до змісту висловлювання інтонація, адже вона доповнює і увиразнює мовлення.

Активну участь у розмовному мовленні діти беруть на уроках-екскурсіях. Екскурсія приносить дітям задоволення, збуджує в них інтерес до вивчення української мови, забезпечує їх мовлення.

Для розвитку українського мовлення учнів початкових класів з російською мовою навчання необхідно частіше практикувати конструювання невеликих

монологів. Так, після бесіди про зиму, екскурсії в парк і роботи за сюжетною картиною "Зима" другокласники можуть скласти опис парку взимку.

Серед мовленнєвих вправ, що використовуються в початкових класах, особливе місце посідають ті, які вимагають від учнів конструювання власних висловлювань, тобто творчі вправи, причому одночасно з використанням усних творчих завдань доцільно працювати над правильною вимовою слів. Наприклад, діти створюють прислів'я за аналогією з даними: *"На дерево дивись, як родить, а на людину, як робить. (Дерево дає плоди, а людина – плоди своєї праці); Не одяг прикрашає людину, а добрі діла. (Людина гарна не одягом, а ділом). Умій сказати, та умій і змовчати. (Якщо не знаєш, що сказати, краще помовчи). Вчися чужому розуму, та свого не загуби. (Слухай пораду, але й свою голову май на плечах)"*. Такі вправи розвивають як творчі здібності учнів, так і їх вимовні навички з української мови.

Нагадаємо вчителям деякі найпростіші, але ефективні ігри, які запропонували С. Пентре, В. Борисенко [5; 2].

1. **Гра "Будь уважним!"** Вчитель готує на столі кілька предметів, назви яких знайомі учням, попередньо накривши їх папером. Потім, піднявши папір на кілька секунд і знову накривши предмети, пропонує перерахувати їх всі. Виграє найуважніший учень, який запам'ятав усі предмети та правильно склав речення українською мовою.

2. **Гра "Хто швидше?"** Викликаються 2-3 учні. Їм пропонується виконати кілька команд, які подаються українською мовою. Перемагає той, хто виконав усі команди правильно та швидко.

3. **Гра "Відгадай!"** Ховається який-небудь предмет. Викликаному учню дозволяється задати п'ять запитань українською мовою, щоб його знайти. Наприклад: *"Ручка в столі?" – "Ні, вона не в столі. – "Ручка в книзі?" – "Так, ручка в книзі"* тощо.

4. **Гра "Виконуй та поясни!"** Виконуються команди з коментарями. Грають втрійох: один подає команди, другий виконує, третій називає дії другого на українській мові.

5. **Гра "Хто швидше придумає?"** Придумуються слова на українській мові, що починаються зі заданої букви; зі словом складається речення. Виграє той, хто швидше та правильно впорається зі завданням.

Отже, ігри, на нашу думку, в початковій школі повинні проводитися на кожному уроці. Адже вони мають цілу низку переваг: по-перше, сприяють зменшенню розумового напруження; по-друге, закріплюють набуті мовленнєві вміння та навички, зокрема, під час вивчення другої мови; по-третє, розвивають в дитині позитивні якості (у грі є правила, яким потрібно слідувати; виконання правил сприяє вихованню дисциплінованості, потребує подолання перешкод, що в свою чергу виховує волю дитини; гра сприяє розвитку сприйняття, уваги, пам'яті та спостережливості).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Артёмов В.А. К вопросу о психологи подражания в обучении иностранным языком // Вопросы психологии и методики обучения иностранным языкам. – М., 1947. – С. 24.

2. Борисенко В. Игры как средство развития навыков устной речи // Развитие речевой активности на уроках иностранного языка. – М.: Просвещение, 1967. – С. 5 – 28.
3. Коршун Т.В. Відбір лексики для початкового етапу засвоєння української мови: Дис... канд. пед. наук. – К., 1995.
4. Лотман Ю.. Художественный текст и изучение неродного языка // Русский язык в национальной школе. – 1968. – № 1. – С. 18 – 19.
5. Пентре С.Н. Элементы игры в начальной школе // Русский язык в национальной школе, 1965 – № 5. – С. 25 – 30.
6. Хорошковська О.Н. Методика навчання української мови у початкових класах шкіл з російською мовою викладання. К.: Промінь, 2006. – 256 с.